

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю вивчення ролі християнських конфесій у житті сучасної України. Розвиток українського суспільства після незалежнення країни значною мірою актуалізував проблему інтеграції у всеукраїнський контекст її регіональних та етноконфесійних ідентичностей. У практичному вимірі такий аналіз дає можливість врахувати особливості інтересів різних релігійних груп на окремій території та розробити більш ефективну модель державно-церковних відносин. Враховуючи, що закладені радянською владою принципи щодо українського національно-церковного питання лежать в основі сучасних російсько-українських церковних відносин, проблема єдності в середовищі православних церков та збереження незалежності українського православ'я є невід'ємним компонентом формування політики національної безпеки України.

Обрана для дослідження тема має значний науковий інтерес. Хоча питання суспільно-релігійних змін упродовж останніх двох десятиріч стали об'єктом уваги багатьох вітчизняних і зарубіжних учених та знайшли висвітлення у науковій історико-релігієзнавчій літературі, однак ступінь розроблення теми залишається недостатнім. У працях дослідників висвітлюється або історія окремої конфесії загалом, або фокусується увага на державно-церковних відносинах. Між тим, малодослідженими залишаються особливості партійно-державної релігійної політики у Волинській та Рівненській областях впродовж 1944–1953 рр. Вивчення означених особливостей та етноконфесійної специфіки регіону досліджуваного періоду сприятиме виявленню тенденцій та закономірностей суспільно-релігійних змін та поглибить наукові висновки при написанні узагальнюючих праць з історії релігії у всеукраїнському контексті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до науково-дослідної теми кафедри релігієзнавства і теології Національного університету «Острозька академія» «Релігійний фактор в контексті суспільних і світоглядних трансформацій» (номер державної реєстрації 0112U003701). Особистим внеском здобувача в реалізацію досліджуваної теми є вивчення різних аспектів суспільно-релігійних змін у Волинській та Рівненській областях.

Мета і завдання дослідження. *Метою* роботи є здійснення комплексного історико-релігієзнавчого аналізу становища

християнських конфесій у Волинській та Рівненській областях в умовах державної релігійної політики 1944 – 1953 рр.

Досягнення мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

– висвітлити засади державної релігійної політики та її реалізації у контексті суспільно-політичних й етноконфесійних трансформацій у Волинській та Рівненській областях;

– розкрити процес утвердження і посилення впливу Московського патріархату у Волинській та Рівненській областях; висвітлити питання репресій щодо українського автокефального духовенства та ліквідації автономного статусу православних церков;

– простежити обмеження діяльності Римо-католицької церкви у Волинській та Рівненській областях;

– з'ясувати причини та наслідки організаційного об'єднання євангельських християн-баптистів і п'ятидесятників на місцевому рівні;

– простежити функціонування адвентистів сьомого дня, свідків Єгови та інших релігійних груп (громад) у Волинській та Рівненській областях.

Об'єктом дослідження є сфери державної релігійної політики та суспільно-релігійних трансформацій в УРСР у повоєнні роки, а **предметом** – християнські конфесії у Волинській та Рівненській областях у 1944 – 1953 рр.

Методи дослідження. У роботі дисертантка керувалася вимогами загальнонаукових принципів пізнання. Так, принцип об'єктивності дозволив критично осмислити окремі упереджені положення і штампи радянської історіографії та конфесійних інтерпретацій. Застосування принципу історизму дало можливість розглянути релігійне життя регіону у всеукраїнському контексті. Принцип системності забезпечив вивчення існування кожної конфесії у взаємозв'язку з окремими аспектами діяльності віруючих та духовенства, відносинами з місцевими органами влади. Принцип всебічності застосовано для аналізу відношення владних структур до різних конфесій у контексті загальнодержавної політики СРСР.

Відповідно до мети і завдань дисертаційної роботи використовувались загальнонаукові та історико-релігієзнавчі методи. Метод аналізу і синтезу забезпечив вивчення окремих складових проблеми і дав можливість виявити загальні тенденції суспільно-релігійних змін. Метод періодизації дозволив простежити основні етапи державної релігійної політики. Порівняльно-історичний

та проблемно-хронологічний методи дали можливість з'ясувати становище конфесій у різні періоди їх функціонування. Історико-генетичний метод допоміг визначити зміни у формах діяльності релігійних громад та відношення до них органів місцевої влади. Використання методу архівної евристики сприяло неупередженому та ґрунтовному аналізу відомостей із архівних джерел, їх систематизації та класифікації. Для обробки цифрового матеріалу використовувались методи математичної статистики. З'ясування функціонально-структурних аспектів релігійних змін потребувало застосування структурно-функціонального методу. Методи систематизації та узагальнення допомогли визначити конкретні результати дослідження.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1944 – 1953 рр. Визначення *нижньої межі* обумовлене відновленням у 1944 р. радянського режиму на звільнених від гітлерівської окупації територіях і змінами державної релігійної політики у контексті повоєнного устрою СРСР. *Верхня межа* зумовлена початком процесу десталінізації і змінами політики радянської влади щодо релігійних організацій.

Територіальні межі дослідження визначені сучасним адміністративно-територіальним поділом Волинської та Рівненської областей. Дослідження охоплює території двох західних областей, сформованих у 1939 р. в УРСР, що мали спільне суспільно-релігійне підґрунтя історичного розвитку (на противагу сучасним Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областям).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше у сучасній українській історичній науці здійснено комплексний аналіз становища християнських конфесій у Волинській та Рівненській областях у 1944 – 1953 рр. До наукового обігу введено значний масив неопублікованих джерел, що висвітлюють функціонування та діяльність православних, католицьких, протестантських організацій у регіоні, розкривають специфіку державної релігійної політики щодо них.

На основі проведеного дослідження сформовано нові наукові положення, які виносяться на захист.

Вперше:

– досліджено, що становище християнських конфесій у Волинській та Рівненській областях було складним, визначалося практикою релігійної політики 1920 – 1930-х рр., нечіткістю законодавства у сфері релігії, залежало від діяльності партійних, радянських, репресивно-каральних органів та інституту уповноважених РСРПЦ,

РСРК. Встановлено, що у процесі реалізації релігійної політики на місцях враховувались відмінності в організаційних та культово-обрядових засадах кожної конфесії. Впродовж досліджуваного періоду діяльність органів влади, спрямована на ліквідацію етноконфесійних інституцій (передусім українських – УАПЦ, АПЦ та УГКЦ), синхронізувалась з державною політикою щодо послаблення національного і релігійного чинників у регіоні;

– з'ясовано, що утвердження та посилення впливу Московського патріархату відбувалось безпосередньо під контролем РСРПЦ при РМ СРСР. Методами контролю та заходами із врегулювання ситуації в Волинсько-Рівненській єпархії були: фінансовий (надмірне оподаткування, штрафи); психологічний (залякування, погрози, утиски); адміністративний (відмова у прописці, реєстрації); моральний (чвари та зради духовенства); карально-репресивний (вбивства, арешти, заслання); пропагандистський (засобами офіційної преси РПЦ);

– встановлено, що обмеження діяльності РКЦ здійснювалась шляхом блокування інтеграції етнічного і релігійного чинників, зниження релігійної активності віруючих та рівня традиційних форм організації релігійного життя;

– доведено, що головною причиною об'єднання протестантських громад було прагнення до легального функціонування в умовах радянської дійсності. Радянська влада розраховувала на те, що кількість віруючих та громад ВРЄХБ, особливості їх обрядово-культової практики створить конкуренцію та послабить позиції РПЦ в краї. Натомість, організаційне об'єднання ЄХБ і п'ятидесятників спричинило: зменшення кількості офіційно діючих громад та віруючих ВРЄХБ; збільшення кількості нелегальних п'ятидесятницьких громад; посилення внутрішньоцерковних суперечностей; посилення атмосфери недовіри, незахищеності в громадах; відірваність керівництва союзу від віруючих.

Удосконалено попередні наукові судження про те, що тактика радянської влади з ліквідації у короткий термін організаційної діяльності АСД у Волинській та Рівненській областях виявилась недієвою через їх активну місіонерську, прозелітичну та просвітницьку діяльність серед молоді.

Отримало подальший розвиток положення про те, що попри заходи, спрямовані на репресії щодо свідків Єгови, вони частково зберегли свої осередки, які, однак, не мали значного впливу на суспільно-релігійне життя краю.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріали, положення та висновки дисертаційного дослідження поглиблюють наукові розробки з історії України, історії церкви та релігієзнавства. Матеріали дисертації стануть у нагоді краєзнавцям, педагогам, працівникам культурно-освітньої сфери при написанні узагальнюючих праць з історії християнства, у підготовці до лекційних та семінарських занять із курсів релігієзнавчого спрямування, науково-популярних видань з історії регіону.

Практична цінність одержаних результатів визначається також доцільністю використання їх у роботі із конструювання моделей державно-церковних, міжцерковних та міжконфесійних відносин на сучасному етапі формування громадянського суспільства.

Результати дослідження використовувались у процесі розробки лекційних курсів із навчальних дисциплін «Історія релігій» та «Географія релігій» для студентів Національного університету «Острозька академія».

Апробація результатів дослідження. Результати наукового дослідження апробовані автором під час виступів на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: Міжнародній науковій конференції «Церковне підпілля в СРСР: підхід до питання» (м. Чернігів, 18–19 листопада 2011 р.); III-му Міжнародному науковому семінарі «Роль еліти у процесах політичної трансформації Польщі та України: історія і сучасність», присвяченому пам'яті В'ячеслава Липинського (м. Житомир, 26 листопада 2011 р.); X-ій Міжнародній науковій конференції «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (м. Київ, 29 травня 2012 р.); Бердянській сесії I Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Бердянськ, 22 вересня 2012 р.); щорічних наукових студентсько-викладацьких конференціях «Дні науки» Національного університету «Острозька академія» (м. Острог, 23–24 березня 2010 р., 22–23 березня 2011 р., 20–21 березня 2012 р., 20–21 березня 2013 р.); щорічних всеукраїнських науково-практичних конференціях «Релігійні фактори в контексті суспільних і світоглядних трансформацій» (м. Острог, 25 червня 2010 р., 25 травня 2012 р., 24 травня 2013 р., 25 травня 2014 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 11 наукових статей, 8 із яких у фахових виданнях України та іноземних держав.

Структура дисертації обумовлена поставленими метою і завданнями. Робота складається із вступу, чотирьох розділів

(13 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (332 позиції) та 7 додатків на 18 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 222 сторінки, основний текст – 166 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету, основні завдання, об'єкт, предмет, хронологічні межі, наукову новизну дослідження, розкрито теоретичне та практичне значення роботи, висвітлено апробацію одержаних результатів.

У **першому розділі «Історіографія та джерела дослідження»** здійснено історіографічний аналіз, охарактеризовано джерельну базу дослідження. У підрозділі 1.1. *«Стан наукової розробки проблеми»* з'ясовано ступінь висвітлення теми у науковій літературі.

Історіографічна спадщина з досліджуваної проблеми, відповідно до сучасних методологічних підходів, поділена на кілька складових: дослідження з історії України та історії державно-церковних відносин на теренах України у 1944 – 1953 рр., праці з історії релігійних організацій на території Волинської та Рівненської областей, конфесійна література. У роботі проаналізовано наукові роботи теоретико-методологічного характеру, без використання яких об'єктивно висвітлення теми було б неможливим. Крім того, увесь комплекс історичної літератури, за характерними ознаками, інтерпретаціями та концептуальними підходами, розподілено на дві групи: зарубіжну та сучасну українську історіографію.

Зарубіжна історіографія представлена в основному дослідженнями з проблем ідеологічних засад побудови державно-церковних відносин у Радянському Союзі. Наукові студії зарубіжних дослідників базувалися головним чином на відомостях, що висвітлювалися в офіційних радянських джерелах, тому їхні висновки є недостатньо обґрунтовані. Між тим, вартими уваги серед них є праці М. Спінки, В. Колажа, Р. Конквеста, К. Лейна щодо ролі штучно створеного секуляризованого середовища у діяльності релігійних організацій. Більш поглиблене вивчення проблеми державно-церковних відносин у СРСР розпочалося із початку 1990-х рр., коли значний внесок у дослідження цієї теми здійснили російські науковці О. Васильєва, Д. Поспеловський, Т. Чумаченко, М. Шкаровський та ін. Значну частину праць зарубіжних дослідників становлять студії, що мають конфесійний характер.

У вітчизняній історіографії вагомими праці з історії державно-церковних відносин досліджуваного періоду належать сучасним

вченим Е. Бистрицькій, В. Бондарчуку, В. Войналовичу, А. Колодному, О. Лисенку, Я. Стоцькому та ін. Деякі з них містять окремі факти з життя громад Волинської та Рівненської областей.

Значний внесок у вивчення питання історії РПЦ здійснили В. Борщевич, С. Жилюк, В. Пащенко, В. Милусь, В. Рожко, Л. Третяк, Н. Шліхта. Так, В. Борщевич висвітлив життя та діяльність православного духовенства в контексті суспільно-історичних та церковних трансформацій, С. Жилюк розглянув питання канонічного характеру, В. Пащенко проаналізував причини міжцерковних конфліктів у середовищі православного духовенства на окупованій території та їх наслідки для розвитку православ'я в Україні, Л. Третяк дослідила парафіяльну мережу Волинсько-Рівненської єпархії, територіальне та соціальне походження духовенства, Н. Шліхта обґрунтувала ідею цілеспрямованого нищення Українського екзархату засобами партійно-державної релігійної політики повоєнних років. Проте вказані автори здебільшого описують становище у Волинсько-Рівненській єпархії через призму відомостей по Волинській області, що послаблює аналіз православного життя у Рівненській області.

Серед праць, присвячених історії різних протестантських церков, зокрема тих, які містять певний фактичний матеріал з релігійного життя Волино-Рівненського регіону, варто виокремити дослідження К. Бережка, Ю. Вільхового, Т. Грушевої, І. Саламахи та І. Шерстюк.

Студії окремих конфесійних авторів, які містять інформацію з архівів релігійних організацій, дозволяють простежити внутрішньоконфесійні чинники існування християнських громад, а також проаналізувати особливості формування офіційної радянської документації та відмінності у відомостях, що в них містяться.

Історіографічний аналіз дає підстави стверджувати, що у науковій та конфесійній літературі фрагментарно представлені лише деякі аспекти дисертаційної проблеми. Історико-релігієзнавчі дослідження, присвячені періоду післявоєної України, висвітлюють в основному засади державно-церковних відносин, залишаючи поза увагою особливості внутрішньоконфесійного життя християнських конфесій. Незначна кількість краєзнавчих досліджень, присвячена переважно історії РПЦ на Волині.

У підрозділі 1.2. *«Джерельна база дослідження»* охарактеризовано неопубліковані та опубліковані джерела, здійснено їх класифікацію.

Важливими для дослідження стали документальні зібрання об'єднаних фондів «Ради у справах Руської православної церкви та

у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Україні» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління та Державних архівів Волинської та Рівненської областей. Документи цих архівів дозволяють відстежити механізм реалізації заходів релігійної політики радянської влади щодо релігійних організацій в загальносоюзному, регіональному та локальному аспектах.

Статистичні відомості, порівняльні характеристики різних релігійних громад, їх віруючих, що містяться у фонді уповноважених РСРК у Волинській області, дозволили ґрунтовно проаналізувати діяльність протестантських та католицьких громад області. Фонд уповноваженого РСРПЦ у Рівненській області містить значну кількість документів, що дали можливість проаналізувати внутрішнє становище у Волинсько-Рівненській єпархії.

У роботі використана інформація з фондів «Центрального комітету Комуністичної партії України» Центрального державного архіву громадських об'єднань України, «Обком партії» Волинської області та «Рівненський обласний комітет КП України», що висвітлюють питання реалізації антирелігійної пропаганди на місцевому рівні, основні вектори політики радянської влади.

Цінними для дослідження виявилися матеріали фонду 127 (Ходченко П.П., український радянський письменник, уповноважений РСРПЦ при РМ СРСР по УРСР) Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України, що вперше вводяться до наукового обігу. У цьому фонді зберігаються документи особистого та службового походження, які розкривають особливості роботи уповноважених РСРПЦ у регіонах.

Серед важливих джерел інформації з досліджуваної проблематики є радянські («Радянська Волинь») та конфесійні («Братський вісник», «Волання з Волині», «Журнал Московської Патріархії») періодичні видання. Залучення періодики до дисертаційного дослідження зумовлене необхідністю комплексного підходу при опрацюванні джерельної бази.

Наративні джерела дозволили розкрити характер і мотиви діяльності духовенства християнських конфесій у Волинській та Рівненській областях, підкреслити основні риси епохи в межах хронологічних рамок дослідження.

Значний фактологічний матеріал міститься в опублікованих джерелах. Визначальними у з'ясуванні механізмів карально-репресивної системи, характеру та масштабів репресій проти духовенства і віруючих стали постанови, звернення, рапорти та інші

нормативні акти, вміщені у збірниках опублікованих документів. Розсекречені архівні матеріали центральних архівів України та архіву СБУ, відомості із приватних архівів допомогли відтворити цілісну картину процесу нищення традиційного релігійного життя регіону.

Загалом, джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною, багатовидовою й дозволяє концептуально осмислити та вирішити дисертаційну проблему. Вищезазначені опубліковані документи, архівні та наративні джерела, їх аналіз у зіставленні з результатами наукових досліджень забезпечили вирішення проблеми християнських конфесій у Волинській та Рівненській областях у 1944 – 1953 рр.

У другому розділі **«Засади релігійної політики радянської влади і її реалізація у Волинській та Рівненській областях»** проаналізовано особливості партійно-державної релігійної політики та її практичне втілення у Волинській та Рівненській областях у контексті суспільно-політичних та етноконфесійних трансформацій 1944 – 1953 рр. У підрозділі 2.1. *«Суспільно-політична й етноконфесійна ситуація у Волинській та Рівненській областях»* з'ясовано, що першочерговим завданням в утвердженні нової суспільно-політичної ситуації в областях стало відновлення всіх гілок радянської та партійної влади, силових структур (НКВС, НКДБ). Реалізовувалась широка пропагандистська кампанія радянзації регіону, для чого здійснювалась дискредитація національних і релігійних чинників.

Органи місцевої влади використовували економічний (ліквідація приватної власності на селі) та податковий тиск, силові методи (допити, залякування, арешти) для формування однорідної суспільно-політичної ситуації в республіці. Проте найефективнішим механізмом стала низка переселенських акцій (евакуація польського, єврейського та чеського населення), виселення «куркулів» та представників «ворожих» релігійних організацій, мобілізація населення в армію та для роботи на промислових об'єктах східних областей СРСР. Змінюючи соціальну картину регіону, радянська влада домоглася утвердження нових ідеологічних засад серед населення та іншої етноконфесійної картини. Так, якщо у 1944 р. у Волинській та Рівненській областях діяли (лише за офіційними даними) 23 релігійні напрями, то у 1953 р. релігійна мережа скоротилась до 16 релігійних напрямів, а перелік офіційно діючих релігійних організацій до п'яти: РПЦ, РКЦ, ЄХБ, АСД, юдаїзм. З конфесійної карти зазначених областей зникли цілі релігійні напрями та церкви, що історично або

певний час функціонували на цій території – УАПЦ, АПЦ, УГКЦ, громади гуситів (євангельські реформатори), лютеран, караїмів.

У підрозділі 2.2. «*Нормативно-правова база релігійної політики СРСР*» встановлено, що вона здебільшого виконувала формальну функцію в тоталітарній державі. На перший погляд, підкріплення релігійної політики 1944 – 1953 рр. спеціалізованою нормативною базою дозволило відчувати віруючим потепління з боку держави у сфері релігії. Проте, з іншого боку, велика кількість підзаконних актів, інструкцій, доповнень виконавчих органів радянської влади різних рівнів спричиняла таку плутанину, що дозволяла застосовувати один і той же закон по-різному, залежно від ситуації, і загалом не на користь віруючих. Бюрократизм став одним із інструментів контролю за релігійним життям на місцях та тиску на духовенство і віруючих. Навіть виконавши всі вимоги щодо оформлення документів, добитись законного права на свою діяльність було можливо лише за умови дозволу від усіх рівнів виконавчої влади – від місцевого-обласного до республіканського та всесоюзного.

Підрозділ 2.3. «*Діяльність інституту уповноважених Рад у справах Руської православної церкви і релігійних культів у Волинській та Рівненській областях*» висвітлює механізм формування та функціонування апарату РСРПЦ, РСРК в областях. Діяльність уповноважених Рад на місцях визначалась існуючим законодавством у сфері релігії, регулювалась таємними рішеннями та інструкціями та залежала від зміни курсу державної релігійної політики. Незважаючи на інституційно закріплене підпорядкування обласних уповноважених Рад безпосередньо республіканському керівництву, їх робота контролювалася як по вертикальній лінії (РМ СРСР – всесоюзні РСРПЦ чи РСРК – РМ УРСР – республіканські РСРПЦ чи РСРК), так і по горизонтальній лінії (голова облвиконкому, обласні осередки Комуністичної партії України) владних структур Радянського Союзу.

Особливим нововведенням реалізації державної релігійної політики у 1944 – 1953 рр. стало створення посад уповноважених ВРЄХБ та ВРАСД. Таким чином, у посередництві між вищими органами влади та релігійними організаціями з'явилася ще одна ланка – вибрані представники зареєстрованих релігійних громад. Наявність таких посад (ЄХБ, АСД) або повноважень (благочинні єпархій РПЦ) лише у частини релігійних об'єднань підкреслювало двозначність у виконанні нормативного законодавства у сфері релігій.

У підрозділі 2.4. «*Вплив місцевих органів радянської влади на становище християнських конфесій у Волинській та Рівненській*

областях» досліджено роль службовців партійних, радянських та карально-репресивних органів. Незважаючи на юридичне закріплення відповідальності державними службовцями за порушення чинного законодавства у сфері релігії та їх функціональну відірваність від діяльності релігійних організацій, на регіональному рівні вони стали важливим механізмом реалізації релігійної політики. Становище релігійних організацій у регіоні визначалося практикою антирелігійної політики в радянській Україні – засобами тиску, залякування, шантажу службовці місцевого рівня досягали вирішення економічних, соціальних проблем регіону за рахунок матеріального чи морального благополуччя віруючих. У роботі доведено, що в умовах антирелігійної кампанії релігійні організації мали лише формальну можливість поскаржитись на дії працівників місцевих органів влади у вищі органи Радянського Союзу.

Третій розділ «**Становлення і тенденції розвитку Руської православної церкви у Волинській та Рівненській областях**» складається із трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1. «*Формування адміністративно-церковного устрою та вирішення кадрового питання*» охарактеризовано умови і механізми становлення РПЦ у Волинській та Рівненській областях. У 1944 р. в регіоні діяли УАПЦ, АПЦ та РПЦ. Утвердження РПЦ в краї наштотувалося на низку проблем: наявність значної частини національно свідомого духовенства (УАПЦ, АПЦ, УГКЦ), українського національно-визвольного руху, велику кількість репатріантів та переселенців, значні матеріальні втрати та розруху.

З 1945 р. у Волинській та Рівненській областях офіційно діяла лише РПЦ. Адміністративно-церковний устрій та керівництво єпархією встановлювалося та жорстко контролювалося безпосередньо Московським патріархатом. Якщо на кінець 1945 р. у Волинській області 90 % парафій були забезпечені священнослужителями, у Рівненській області – 79,6 %, то на початок 1953 р. забезпеченість парафій Волинсько-Рівненської єпархії священниками становила 64 %. Кількість священнослужителів зменшилась на 29 % від середньостатистичної потреби єпархії (на 233 чол.). Втрати серед духовенства єпархії відбувалися в результаті природних процесів (смерть), карально-репресивних заходів радянської влади (розстріли, ув'язнення), практики внутрішньоепархіальних переміщень, переїзду духовенства в інші області республіки чи зречення сану.

У підрозділі 3.2. «*Становище духовенства та віруючих Волинсько-Рівненської єпархії Руської православної церкви*» доведено, що

духовенство і віруючі Волинсько-Рівненської єпархії у 1944 – 1953 рр. зазнали значного тиску і переслідувань з боку влади, коли було заарештовано основну масу «нелояльного» духовенства (понад 140 чол.). Гнітюча моральна атмосфера, фінансовий тиск, репресії призвели до міграції духовенства з краю. Проте рівень професійної підготовки духовенства Волинсько-Рівненської єпархії залишався високим.

З'ясовано, що рівень релігійності православного населення характеризувався доволі високими показниками здійснення обрядів життєвого циклу: шлюб, хрещення та поховання. Активність віруючих виявлялись також у відвідуванні богослужінь, особливо на великі релігійні свята. З іншого боку, влада поширювала серед віруючих радянську обрядовість. В окремих випадках скарги віруючих щодо поведінки священиків, їх прагматичних дій, чвар, використовувалися радянською владою як засіб антиклерикальної пропаганди.

Важливу роль у збереженні релігійної ідентичності та національної традиції відігравали монастирі. Використовуючи як причину формування нової соціально-економічної дійсності та пропагуючи ідею боротьби із незалежними колективними організаціями, радянська влада скоротила мережу монастирів у Волинській та Рівненській областях з 9 (у 1944 р.) до 3 (у 1954 р.).

У підрозділі 3.3. «*Засади міжцерковних і міжконфесійних відносин у контексті діяльності Руської православної церкви у Волинській та Рівненській областях*» з'ясовано, що міжконфесійні та міжцерковні відносини в контексті діяльності РПЦ на місцевому рівні використовувалися керівництвом СРСР як засіб скорочення релігійної мережі, механізм знищення національно-духовної традиції, чинник посилення національної нетерпимості. Разом з тим, кризові явища в РПЦ, політизація внутрішньоцерковного життя, нехтування духовними та національними потребами віруючих сприяли переходу парафіян у протестантизм або ж поширенню практики здійснення служб поза храмами. Встановлено, що православне духовенство займало негативну позицію щодо автокефального духовенства та протестантизму загалом, у зв'язку з чим, розробляло заходи із запобігання поширення їх релігійних практик у парафіях.

У четвертому розділі дисертації «**Римо-католицька церква та протестантські громади в умовах радянської дійсності**» висвітлено становище і діяльність римо-католицьких та протестантських громад у Волинській та Рівненській областях у контексті реалізації

суспільно-релігійної і національної політики радянської влади. У підрозділі 4.1. «*Обмеження діяльності Римо-католицької церкви в СРСР: регіональний аспект*» з'ясовано, що етноконфесійна ситуація у Волинській та Рівненській областях, нова суспільно-політична дійсність держави, особливості зовнішньополітичних відносин із Ватиканом стали визначальними чинниками у формуванні державної релігійної політики щодо РКЦ. Низка заходів – переселення польського та чеського населення, карально-репресивні дії, втручання у внутрішнє життя церкви, неможливість існування традиційного ієрархічного устрою – спричинили тотальне обмеження діяльності римо-католиків у регіоні. Наявність у 1944 – 1946 р. у Волинській та Рівненській областях значної кількості віруючих та духовенства РКЦ підірвали плани радянської влади із формування цілісного наднаціонального суспільства, у якому роль духовного центру відводилась РПЦ.

У підрозділі 4.2. «*Наслідки організаційного об'єднання євангельських християн-баптистів і п'ятидесятників на місцевому рівні*» встановлено, що прагнення радянської влади до тотального контролю релігійного життя призвело до пропагування організаційного об'єднання всіх протестантських громад у єдиний контрольований духовний центр, що розпочалося у 1944 р. Новостворена ВРСХБ володіла як представницькими, так і законодавчими функціями. Незважаючи на рівноцінну присутність членів всіх протестантських напрямів у керівництві новоствореної організації, на місцях частка п'ятидесятницьких громад та віруючих була значною, а у Рівненській області навіть переважаючою. Домінантне становище ЄХБ у громадах, обмеження, а подекуди, заборона виконання традиційної п'ятидесятницької культової практики, ворожнеча у громадах призвели до суперечностей у середині об'єднання, що спричинило масовий вихід громад із ВРСХБ. Таким чином, формування єдиного контрольованого центру посилило децентралізаційні процеси та сприяло появі значної кількості конспірованих протестантських громад.

У підрозділі 4.3. «*Становище і діяльність адвентистів сьомого дня у Волинській та Рівненській областях*» зазначено, що ВРАСД діяла на засадах законного централізованого об'єднання в Радянському Союзі. Кількість АСД (8 %) була меншою відносно кількості членів інших протестантських організацій, проте їх активність у регіоні була сильнішою. Разом з тим, місіонерство, просвітництво, прозелітизм та різноманітна культова діяльність викликали жорсткі дії з боку влади. Незважаючи на заходи з боку РСРК, частка охрещеного молодого

населення у громадах АСД залишалася значною (65 %), а кількість віруючих зменшилась лише на 5,5 % (40 чол.). Тому радянська влада діяла не лише у напрямку зменшення кількості громад, а й обмежувала їх територіальний вплив.

У підрозділі 4.4. «Функціонування свідків Єгови у Волинській та Рівненській областях» проаналізовано становище свідків Єгови як «ворожої» радянській владі релігійної організації. З'ясовано, що перебуваючи у нелегальному становищі впродовж 1944 – 1953 рр. свідки Єгови здійснювали активну місіонерську та пропагандистську діяльність, розповсюджували релігійну літературу. Найбільш активну діяльність вони проявляли у Берестечківському, Горохівському, Володимир-Волинському, Локачинському, Луцькому, Прицькому районах Волинської області. Радянська влада використовувала систему адміністративних, фінансових та силових методів, щоб обмежити сфери впливу цих віруючих. Проте обмеживши їх територіальний вплив, реалізувавши заходи із виселення свідків Єгови у східні області республіки (всього 2163 чол.) радянська влада не змогла повністю ліквідувати їхні осередки.

Здійснене дослідження дозволяє зробити ряд **висновків**, які відображають одержані наукові та практичні результати.

1. Засади державної релігійної політики були закріплені у деклараціях Радянського Союзу 1920 – 1930-х рр., підкріплювалися законодавством у сфері релігії 1943 – 1944 рр. Значний об'єм нормативної бази, що регулювала відносини держави з релігійними організаціями, недоступність публічного з ними ознайомлення, стали засобом у системі контролю за поширенням, діяльністю та функціонуванням релігійних громад. На регіональному рівні важливим механізмом реалізації державної релігійної політики стали органи місцевої влади, в тому числі уповноважені спеціально створених РСРПЦ, РПРК, основну масу яких склали службовці з досвідом роботи у східних областях республіки. Таким чином, принципи, закладені в основу державно-церковних відносин, лише декларували права релігійних організацій та сприяли обмеженню сфери їх впливу на суспільно-релігійне життя регіону.

2. Процес утвердження і посилення впливу Московського патріархату у Волинській та Рівненській областях відбувався за безпосередньої участі органів місцевої влади та силових структур. РПЦ стала учасником державного регулювання суспільно-релігійних процесів в краї. Інституційне оформлення та вирішення питання кадрового забезпечення Волинсько-Рівненської спархії радянська

влада використовувала як засіб у боротьбі із національно свідомим духовенством (автокефалістами, автономістами та уніатами).

3. Обмеження діяльності РКЦ у Волинській та Рівненській областях здійснювалось у рамках реалізації етноконфесійної політики радянської влади шляхом переселенських акцій, репресивних та пропагандистських заходів. Штучне обмеження діяльності римо-католицьких громад, втручання у їх внутрішньоцерковне життя, тотальне скорочення кількості священнослужителів, використовувалися як засіб скорочення мережі РКЦ у регіоні та послаблення її впливу серед польського населення.

4. З'ясовано, що політика радянської влади у напрямку об'єднання баптистів, євангелістів та п'ятидесятників в одну контрольовану організацію (Союз ЄХБ) виявилась невдалою. Оскільки переважання п'ятидесятників у ВРЄХБ у Волинській та Рівненській областях були наслідком їх історичного домінування на цій території, сукупність заходів РСРК спричинили збільшення кількості нелегально діючих п'ятидесятницьких громад та відобразила неспроможність їх контролювати. З іншого боку, наслідком організаційного об'єднання для євангельських християн-баптистів і п'ятидесятників стало посилення ворожих настроїв у середині союзу. Між тим, радянській владі вдалося скоротити мережу громад ВРЄХБ та обмежити їх культурову і місійну діяльність.

5. Специфіка функціонування АСД в умовах партійно-державної релігійної політики 1944 – 1953 рр. характеризувалась відновленням чисельності громад міжвоєнного періоду та залученням до організації молоді. Незважаючи на заходи з боку РСРК, частка охрещеного молодого населення залишалась високою, а кількість віруючих-адвентистів у регіоні докорінно не змінилась.

Діяльність свідків Єгови радянська влада вважала шкідливою у зв'язку з їх фінансовою незалежністю, підпорядкуванням закордонному релігійному центру та конспіративним характером діяльності. Незважаючи на арешти, військові суди, репресії свідки Єгови продовжували функціонувати та розповсюджувати віровчення. Певною мірою, саме конфіденційний характер функціонування громад зберіг від нищення їх обрядово-культурної практики у регіоні.

Впродовж 1944 – 1953 рр. у процесі ліквідації етноконфесійно спрямованих церков та релігійних груп (УАПЦ, АПЦ, УГКЦ, лютерани, гусити, караїми) релігійна мережа Волинської та Рівненської областей зменшилась на 7 релігійних напрямів, а легітимне становище отримали лише п'ять.

6. Вивчення особливостей становища християнських конфесій у Волинській та Рівненській областях в умовах державної релігійної політики радянського режиму та суспільно-релігійних змін, які відбулись у 1944–1953 рр., дозволяє зробити ряд висновків рекомендаційного характеру, що можуть бути використані при розв'язанні державно-церковних, міжцерковних і міжконфесійних відносин на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Насамперед, необхідно вирішити питання регіонального впливу релігійних організацій як елементу національних та державотворчих питань. При розробці відповідної моделі державно-церковних відносин варто враховувати специфіку різних релігійних інституцій та історію взаємин між ними.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО В ПУБЛІКАЦІЯХ:

Статті в наукових фахових виданнях

1. Якуніна К.І. Впровадження нового курсу релігійної політики радянської влади (1944–1953 рр.): законодавча база (на прикладі Волинської та Рівненської областей) / К.І. Якуніна // Гілея: науковий вісник. – Випуск 81 (№ 2). – К., 2014. – С. 50–54.

2. Якуніна К.І. Позиція євангельських християн-баптистів і п'ятидесятників у процесі їх організаційного об'єднання в 1944–1953 рр. на прикладі Рівненської та Волинської обл. / К.І. Якуніна // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Випуск 34. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – С. 179–184.

3. Якуніна К.І. Порівняльна характеристика сектантського руху на Волині та Житомирщині у 1940–1970-х рр. / К.І. Якуніна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Випуск 23. – Рівне : РДГУ, 2012. – С. 226–234.

4. Якуніна К.І. Регіональне відображення зовнішньополітичного аспекту протистояння між СРСР і Ватиканом у 1944–1953 рр.: на прикладі Рівненської та Волинської обл. / К.І. Якуніна // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Випуск 6. – Острого: В-во НаУОА, 2012. – С. 345–353.

5. Якуніна К.І. Роль о. С.-А. Кашуби у збереженні літургійної практики РКЦ на Рівненщині в умовах впровадження нової релігійної політики радянської влади (40–50 рр. XX ст.) [Текст] / К.І. Якуніна // Міжнародна наукова збірка «Україніса-Polonica» (історична серія). – Житомир ; Київ ; Краків : Вид-во О. Євченка, 2012. – Вип. 4. – С. 218–223.

6. Якуніна К.І. Становище православних громад і духовенства Волинсько-Рівненської єпархії у 1944–1953 рр. / К.І. Якуніна // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Випуск 5. – Острого: В-во НаУОА, 2011. – С. 241–250.

7. Якуніна К.І. Становище релігійних організацій Острогощини в умовах радянської дійсності (1950–1980-ті рр.) / К. Якуніна // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Випуск 2. – Луцьк, 2009. – С. 66–71.

8. Yakunina Kateryna. Functioning of Pentecostals in Rivne and Volyn region in the conditions of unifying religious policy of soviet power 1944–1953 / Kateryna Yakunina // Scientific letters of academic society of Michal Baludansky. – Volume I, 3/2013. – UK TU Kosice. – P. 98–100.

Статті та тези виступів на конференціях

9. Якуніна К.І. Реалізація релігійної політики радянської влади щодо РКЦ у Рівненській та Волинській областях у 1944–1953 рр. / К.І. Якуніна // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: Матеріали Бердянської сесії I Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Бердянськ, 22 вересня 2012 р.): у 5-ти частинах. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 4. – С. 226–229.

10. Якуніна К.І. Становище православних громад Волинсько-Рівненської єпархії у 1944–1953 рр. / К.І. Якуніна // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Десятої Міжнародної наукової конференції (30 травня – 1 червня 2012 р.). Наукове видання / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К., 2012. – С. 98–101.

11. Якуніна К.І. Становище Римо-католицької громади м. Острога в XX ст. / К.І. Якуніна // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство» (Історія релігій в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство»). – Випуск 2. – Острого: В-во НаУОА, 2010. – С. 205–210.

АНОТАЦІЯ

Якуніна К.І. Християнські конфесії у Волинській та Рівненській областях у 1944–1953 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство (історичні науки). – Національний університет «Острогозька академія». – Острого, 2014.

У дисертації досліджено становище християнських конфесій у Волинській та Рівненській областях у контексті суспільно-політичних та етноконфесійних трансформацій впродовж 1944 – 1953 рр. З'ясовано, що процес утвердження та посилення впливу Московського патріархату у Волинській та Рівненській областях відбувався за безпосередньої участі органів місцевої влади та силових структур. Встановлено, що обмеження діяльності РКЦ у регіоні здійснювалось шляхом переселенських акцій, обмеження діяльності римо-католицьких громад, скорочення кількості священнослужителів. З'ясовано причини та наслідки організаційного об'єднання євангельських християн-баптистів і п'ятидесятників на місцевому рівні. Простежено функціонування адвентистів сьомого дня, свідків Єгови та інших релігійних груп (громад) у Волинській та Рівненській областях.

Ключові слова: Волинська область, Рівненська область, релігійна політика радянської влади, Руська православна церква, Римо-католицька церква, євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня, свідки Єгови.

АННОТАЦИЯ

Якунина Е.И. Христианские конфессии в Волинской и Ровенской областях в 1944 – 1953 гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Национальный университет «Острожская академия». – Острог, 2014.

В диссертации исследовано положение христианских конфессий в Волинской и Ровенской областях в контексте общественно-политических и этноконфессиональных трансформаций на протяжении 1944 – 1953 гг.

На основе обстоятельной и всесторонней проработки архивных источников и соответствующей научной литературы анализируются принципы государственной религиозной политики и ее реализация в областях, сеть, внутриконфессиональное положение и деятельность православных, протестантских, римско-католических организаций края.

В 1944 г. на территории Волинской и Ровенской областей действовали 23 религиозные направления протестантского, православного, католического и иудейского направлений. В 1953 г. их религиозная сеть уменьшилась на 7 религиозных направлений: православие (УАПЦ, АПЦ), католические (УГКЦ), протестантские

(гуситы, лютеране), караимы. Лишь часть из действующих религиозных организаций имела статус законно действующих: РПЦ, РКЦ, ВСЕХБ, АСД, иудеи.

В диссертации освещены принципы государственной религиозной политики на местном уровне, что были закреплены в декларациях Советского Союза 1920 – 1930-х гг., подкреплялись законодательством в области религии 1943 – 1944 гг. и рядом подзаконных актов. Доказано, что на региональном уровне важным механизмом реализации партийно-государственной политики были органы местной власти. Отмечено, что наиболее продуктивно среди них работали областные служащие Советов по делам РПЦ и религиозных культов. Изменяя курс религиозной политики, советская власть добилась поддержки представителей части религиозных организаций (РПЦ, ВСЕХБ, ВСАСД).

Установлено, что процесс становления и усиления влияния Московского патриархата в Волинской и Ровенской областях происходил при непосредственном участии органов местной власти и силовых структур. Доказано, что вмешательство советской власти во внутрицерковную жизнь Волинско-Ровенской епархии способствовало уменьшению количества православного духовенства в регионе и распространению советской обрядности среди верующих.

Обнаружено, что ограничение деятельности РКЦ в регионе осуществлялось в пределах реализации религиозной и национальной политики советской власти путем переселенческих акций, репрессивных и пропагандистских мероприятий. Искусственное ограничение деятельности римско-католических общин, вмешательства в их внутрицерковную жизнь, тотальное сокращение количества священнослужителей, использовалось как средство сокращения сети РКЦ в регионе.

Доказано, что политика советской власти в направлении объединения баптистов, евангелистов и пятидесятников в одну контролируемую организацию способствовала усилению враждебных настроений внутри союза и повлекла к появлению значительного количества нелегально действующих пятидесятнических общин.

Прослежено функционирование адвентистов седьмого дня, свидетелей Иеговы и других религиозных групп в Волинской и Ровенской областях. Невзирая на значительное количество верующих в АСД, их присутствие в некоторых районах Волинской и Ровенской областей было сведено к минимуму. Установлено, что система карательно-репрессивных мероприятий не смогла

полностью ликвидировать группы свидетелей Иеговы в регионе, однако способствовала ограничению их влияния на население.

Ключевые слова: Волынская область, Ровенская область, религиозная политика советской власти, Русская православная церковь, Римско-католическая церковь, евангельские христиане-баптисты, пятидесятники, адвентисты седьмого дня, свидетели Иеговы.

SUMMARY

Yakunina K.I. Christian Confessions in the Volyn and Rivne Region in 1944 –1953. – Manuscript.

Dissertation for a candidate degree of historical sciences by speciality 09.00.11 – Religious Studies (historical sciences). – The National University of «Ostroh Academy». – Ostroh, 2014.

In dissertation investigational position of Christian confessions in the Volyn and Rivne region in the context of social, political and national transformations during 1944 – 1953. It is found out, that the process of assertion and strengthening of influence of the Russian Orthodox Church in the Volyn and Rivne region took place at direct participation of organs of local-authority and power structures. It is set that limitation of activity of Roman Catholic Church in a region was carried out by migrant actions, limitation of activity Roman Catholic societies, and reduction of amount of clergy. Reasons and consequences of organizational association of Evangelical Christians-Baptists and Pentecostals are found out at local level. Functioning of the Seventh-Day Adventists, Jehovah's Witnesses and other religious groups (societies), is traced in the Volyn and Rivne region.

Key words: Volyn region, Rivne region, religious policy of soviet power, Russian Orthodox Church, Roman Catholic Church, Evangelical Christians-Baptists, Pentecostals, Seventh-Day Adventists, Jehovah's Witnesses.